

İBRAHİM'İN YOLCULUĞU: İMANA İLİŞKİN FELSEFİ BİR SORGULAMA

Sema ÜLPER OKTAR*

ÖZ

Tektanrılı üç dinin en önemli peygamberlerinden olan İbrahim'in hikâyesi, bir iman yolculuğunu, bir adanmışlık kıssasını konu olan trajik bir anlatı olarak serimlenir. İbrahim yürekten inanmanın, insan için olası en karmakarışık duygusal durumların üstesinden gelen gerçek bir adanmanın vücut bulduğu tarihsel bir figür, kadim bir dindar kişidir.

İbrahim'in iman yolculuğu, inanmanın ağır bir sınav olduğunu ifade eden bir deneyimi konu alır. Onun yolculuğunda inanmak söze sığacak insani bir durum değil, kendisi için olası her tür bedeli göze almayı gerektiren bir sınanma meselesidir. İbrahim sınanır. İbrahim vazgeçmez ve tereddüt etmez. Bu gözü kara yolculuk onu peygamber yapacaktır.

İbrahim'in yolculuğu felsefi bir araştırma için, inanma meselesinin ele alınmasında çarpıcı bir örnek teşkil eder. İbrahim'in sınanı, inanmaya dair felsefi bir sorgulamaya olanak verir. Kierkegaard Korku ve Titreme adlı ünlü eserinde, bu yolculuğun felsefe için önem taşıyan sorularına odaklanır. Bu çalışmada bu sorular ele alınacaktır.

Ahahtar Kelimeler: akıl, inanç, iman, kurban.

ABRAHAM'S JOURNEY: A PHILOSOPHICAL INQUIRY ON FAITH

ABSTRACT

The story of Abraham, one of the most important prophets of the three monotheistic religions, is presented as a tragic account of a journey of faith, a parable of devotion. Abraham is a historical figure, an archaic religious person, in whom the wholehearted belief, the real devotion that overcomes the most complicated emotional situations possible for man are embodied.

Abraham's journey of faith is about an experience representing that belief is a serious test. In his journey, believing is not a humanitarian situation that can be expressed in words, but a matter of trial that requires facing all kinds of prices for it. Abraham is tested. Abraham does not give up and does not hesitate. This intrepid journey will make him a prophet.

For a philosophical research, Abraham's journey is a striking example of discussing the issue of belief. Abraham's test allows for a philosophical inquiry on belief. In his infamous work Fear and Trembling, Kierkegaard focuses on the questions of this journey that are important for philosophy. These questions will be addressed in this study.

Keywords: mind, belief, faith, sacrifice

---

* Dr., Kocaeli Üniversitesi.

FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi), <http://flsfdergisi.com/>

2018 Güz/Autumn, sayı/issue: 26, s./pp.: 13-26.

ISSN 2618-5784

Makalenin geliş tarihi: 02.09.2018

Makalenin kabul tarihi: 22.10.2018

...İbrahim’le¹ ilgili vaaz vermek doğru mudur? Doğru olmadığını düşünüyorum ben. Ondan söz etmem gerekseydi önce sınavın ne kadar acı verici olduğunu anlatırdım. Ve bütün dertler içinde inanmaya devam eden İbrahim’in acısını anlatabilmek amacıyla babanın çektiği bütün sıkıntıyı, üzüntüyü ve işkenceyi bir sülük gibi emedim. Yolculuğun üç gün sürdüğünü hatta dördüncü güne sarkmış olduğunu hatırlatırdım ve hatta bu üç buçuk günün beni İbrahim’den ayıran birkaç bin yıldan daha uzun olması gerektiğini hatırlatırdım. (*Korku ve Titreme*, s.55)

Kierkegaard’ın *Korku ve Titreme* adlı Eserinde İbrahim’in Öyküsüne İlişkin Bir Yorum Denemesi

14

Kierkegaard *Korku ve Titreme*’ye İbrahim’den değil, çocukluğunda Tanrı tarafından sınanan İbrahim’in güzel öyküsünü dinleyen bir adamdan söz ederek başlar. Şeytana uymayıp inancını koruyan İbrahim’in öyküsünü dinleyen bu adamın, olgunluğunda bu hikâyeyi yeniden, yaşlandığında yeniden ve her zaman artan bir tutkuyla yeniden okuduğunu söyler. Yapıtın İbrahim ile değil, bu öykünün bir okuyucusu ile başlaması gibi, bu tutkulu okuyucunun her okuyuşta öyküyü daha az anladığını ifade eden satırlarda da gizlenmiş bir ince mesaj aranabilir. Kierkegaard anlayıştaki bu azalmanın olgunluktaki nedenini, hayatın çocukluğun dindar sadeliği içinde birleştirdiklerini ayırmasına bağlar. Tutkulu merak ve şaşkınlık arttıkça, anlama kapasitesi azalır. Kierkegaard nihayetinde bu tutkulu adamın her şeyi unuttuğunu söyler ve bu adamın tek isteğini şöyle özetler: “İbrahim’i görmek; tek bir pişmanlık duyuyordu: bu olayın tanığı olamamak. Doğunun güzel

---

¹ İbrahim kelimesi Süryanice’dir ve “şevkatli baba” anlamına gelmektedir. İbnül Arabi Sözlüğü şöyle demektedir: “İbrahim olgunlaşma aşamaları boyunca beşer fikrinin salt gerçeğe ulaşma çabasını temsil eder. Bu bağlamda onu önce duyulur şeylerde, ardından süreklilik niteliğinden hareketle soyutlamayla Yaratan’ını bulmaya çalışırken görmekteyiz.” (Suad el- Hakim, İbnül Arabi Sözlüğü, s. 315, aktaran Cemalnur Sargut, *Hız İbrahim*, Nefes Yayınları: İstanbul, 2017,s.25). İbrahim’in İsmail’den vazgeçmesi soyunun devamından yani süreklilikten vazgeçmesidir. Ali Şeriatî, Hac ibadetinin İbrahim’in putperestlikle mücadele yolundaki hareketinin hatırasını yaşatmak olduğunu söyler. Aynı şekilde hareket fikrinin İbrahim öyküsü için öneminden söz eder. Hac, sürekli hicret fikrinin de anısıdır ve İslam bir hicret dinidir. (Ali Şeriatî, *İbrahim’le Buluşma*, s.107, 108).

ülkelerini, vaat edilen toprakların mucizelerini, yaşlılıklarında Tanrı tarafından kutsanan dindar çifti, hayata doymuş olan patriğin soylu yüzünü, Tanrı’nın armağan ettiği İshak’ın sağlıklı gençliğini görmek gibi bir derdi yoktu; aynı şey kurak bir toprakta da olabilirdi. Hiçbir engel görmüyordu bunun için.”² Kierkegaard’ın yapıtının bu meraklı esas adamının tek istediği şey, İbrahim’in eşiğinin üstünde, yanında oğlu ile ve derin hüznü ile Moria dağına doğru ve oğlunu kurban etmek üzere yaptığı üç günlük yolculuğa katılmaktır. Çünkü belki de ne vaat edilmiş topraklar ile ilgili adının geçtiği kutsal metinler, ne de diğer mucizeler İbrahim’in inancını konu edinen en önemli yazılanlardır. Esas mesele belki de en sevdiğini feda etmeye hazırlandığı bu can alıcı hikâyede içerilir. Yolculuk neden üç gün sürer, İbrahim ne hisseder türünden bir sürü soru insani soru sorulabilir. Ancak ilk soru Kierkegaard’ın neden İbrahim’in öyküsünü bir okuyucunun gözünden sunduğudur. Bu soru hemen burada şöyle cevaplanarak devam edilmelidir: Çünkü inanan kişi en başta, tanıdığı olmasının mümkün olmadığı bir öykünün dinleyicisi ve geçmişteki deneyimin izleyicisi konumundadır.

İzleyici kategorisi ise Kierkegaard’ın başka yazılarında önemli bir yerde konumlanır. *Felsefe Parçaları ya da Bir Parça Felsefe*’de izleyici kategorisini derinlikli bir şekilde çeşitlendirir. İzleyici, Çağdaş İzleyici, Sonraki İzleyici ve Sonraki İzleyiciler Arasındaki Farklar gibi birçok başlığa bu çalışmada yer vermiştir. Kierkegaard’ın *Korku ve Titreme*’deki izleyici konumundaki okuyucusu, *Felsefe Parçaları ya da Bir Parça Felsefe*’deki “sonraki izleyici” gibi görülebilir. Meraklı okuyucu İbrahim’in yanında olma arzusu taşır. Aslında İbrahim’in aktarılan öyküsünün çağdaş bir izleyicisi olarak, sonraki izleyicidir o. Ama ilk izleyicinin deneyimini anlamasını sağlayan olanak sayesinde vardır: “başkalarının gözüyle görmez ve her müminin gördüğünün aynısını görür –iman gözüyle.”³ Bu yüzden bu yapıttaki okuyucu, İbrahim’le buluşma arzusu taşıyan inançlı insanların bir temsili gibi belirir. İnancın ötesine uzanmaya çalışmayan, yalnızca kalben inançlı insanların... Kierkegaard tam da bu temsile uygun biçimde betimlediği bu adamın bir düşünür filan olmadığını, inancın ötesine gitmeye kesinlikle ihtiyacı olmadığını ifade eder. Bu adam Kierkegaard’a göre bir kutsal kitap yorumcusu da değildir. İbranice okuyamaz, belki okusa İbrahim’in öyküsünü kolayca anlayabilecek kadar anlayışı sağlam biridir. Ancak Kierkegaard’ın

² Soren Kierkegaard, *Korku ve Titreme*, çev. İsmail Yerguz, Say Yayınları: İstanbul, 2015, s.11.

³ Soren Kierkegaard, *Felsefe Parçaları ya da Bir Parça Felsefe*, çev. Doğan Şahiner, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları: İstanbul, 2018, s. 107.

tanıttığı kadarıyla bu adam, bu öyküye inanan her kişi kadar sıradan biridir. Bu adam yalnızca metinle buluşmuş sıradan inançlı kişidir.

Bu inançlı okuyucunun tanıtılmasının ardından *Korku ve Titreme*’de İbrahim’in öyküsü bu adamın gözünden dört farklı şekilde anlatılır. Dahası Kierkegaard, bu sözünü ettiği kişinin bu öyküyle ilgili başka türlü düşünceleri de olduğunu ekler. O halde her bir okuyucu için sayısız çeşitlilikte yorumun da olacağını söylemek abartılı olmaz. Kutsal metinle her buluşma, sonsuz spekülasyona açıktır. İnanç ve bilmenin dünyaları bu yüzden sonsuzca ayrıdır.⁴ İnanç ve bilme konusundaki ayrımı Kierkegaard şöyle ifade eder: “İnanç bir bilgi olmadığı, özgür bir edim olduğu, istemin bir ifadesi olduğu kolayca görülebilir. İnanç mevcudiyet kazanmaya inanır; var olmayanın hiçliğine karşılık gelen emin olmayışı kendi içinde iptal etmiştir. Mevcudiyet kazanmış olanın ‘şöyle şöyle’ sine inanır, mevcudiyet kazanmış olanın olanaklı ‘nasıl’ını kendi içinde iptal etmiştir ve bir başka ‘şöyle şöyle’ nin olanağını reddetmeksizin, mevcudiyet kazanmış olanın ‘şöyle şöyle’ si inanç için en kesin şeydir.”⁵ Bu dolambaçlı anlatımın bu metne uyarlanması ise istemin bir ifadesi olması nedeniyle mevcudiyet kazanmış olası anlatımların inanç açısından sorun yaratmayacak olmasıdır. İnanmayı bilmeden ayıran koşullardan birisi, inanmada ihtimalin önemidir. “Sanki var”ın gözetilmesi, inanma bağlamında zaruridir. Uluğ Nutku *İnanmanın Felsefesi* adlı yapıtında inanma ile bilme farkını şöyle ortaya koyar: “İnanma insana özgü temel varoluş koşullarından birisidir ve bilmeye karşılaştırıldığında bir fazlalık taşır: bilme varolanın özelliklerini olduğu gibi, inanma ise hem olduğu gibi hem de olmadığı gibi edinmeye yönelmez. İnanma olgusu (fenomeni) bu fazlalığıyla paradoksaldır ama ‘apaçık’tır da: günlük ilişkilerin geniş zemininde dolayimli düşünüm gerektirmez.”⁶ İnanma ve bilme arasındaki ilişkinin ne’liğine dair, bir başka büyük Türk felsefecisi İoanna Kuçuradi ise şu açıklamayı yapar: “Bir inanç (:inanılan şey) bir bilgi değildir. Bir inanç ta

---

⁴*Akil ve İnanç* adlı çalışmada M. Peterson, Kierkegaard’ın bu konudaki görüşlerini şöyle özetler: “Soren Kierkegaard gibi varoluşçular, kişisel hayatımızın tüm önemini tecrübe etmek için Tanrı’ya yönelmemiz gerektiği üzerinde ısrar etmişlerdir. Bu varoluşçulara göre, din kişiliğin özne ve deruni yönelimini ihtiva ederken; bilim nesnelere araştırılmasını ve yönetilmesini ihtiva etmektedir. Bir kez daha, dinin ve bilimin konularının keskin şekilde tefrik edilmesine tanık oluyoruz; birincisi eşsiz olan kişisel varoluş alanıyla ilgilenir, buna karşılık ikincisi nesnelere alanı ve bunların çalışma şeklini konu edinir. Bilgi yöntemleri sırasıyla özne ve nesnedir. Dinin amacı kişisel anlam ve öneme bir yer açmak, buna karşılık bilimsel değerlendirmenin amacı fiziksel çevremizdeki kişisel olmayan şeylerin davranışlarını izah etmek, öngörmek ve kontrol etmektir.” (*Akil ve İnanç*, Michael Peterson, William Hasker, Bruce Reichenbach, David Basinger, çev. Rahim Acar, Küre Yayınları: İstanbul, 2017. s.459-460).

⁵ Soren Kierkegaard, *Felsefe Parçaları ya da Bir Parça Felsefe*, s.85-86.

⁶ Uluğ Nutku, *İnanmanın Felsefesi*, Anı Yayınları: Ankara, 2012, s.1.

bir bilgi de dile getirdiklerinde bir önerme olarak karşımıza çıkıyorsa da, bir bilgi varolan bir şeyle ilgilidir ve bilinmesi söz konusu olan bu varolandır; bir inanç ise, inanılan şeyin kendisidir: nesnesini yaratır inanç.”⁷ Bu açıklamalar bağlamında *Korku ve Titreme*’de İbrahim’in metninin okuyucu gözünden türlü yorumlarına yer verilmiş olması doğaldır ve bu olası yorumlar inancın bilgisi ile bilmenin kendi dili arasındaki ayrımın örnekleridir. Oysa İbrahim’i anlamak yolunda Moriya dağına gidip gelen bu adamın elinde yazılı olarak, yalnızca Tekvin’de ve diğer kutsal kitaplarda farklı şekilde yer alan şu emir vardır: “Ve Tanrı İbrahim’i sınamdı ve ona şöyle dedi: biricik oğlunu, çok sevdiğin oğlun İshak’ı yanına al ve Moriya Dağı’na git ve orada sana adını söyleyeceğim tepelerden birinde oğlunu yakılacak kurban olarak sun.” (Tekvin, XXII, 1-2)⁸ Tekvin’in İshak’ı ve Kuran’ın⁹ İsmail’i¹⁰, İbrahim’in çocuksuzluk özlemini yaşlılığında gideren biricik oğlu, seçilmiş olduğuna inanılan bir kavmin geleceği... İnanan adamın bu emre bir şeyler katmaya, anlam dünyasını genişletmeye, daha da fazla inanabilmek için metni Tanrı’nın emrinden ziyade insanın böyle bir işe kalkışabilme durumuna yönelik bir empatiye ihtiyacı var gibi görünür. *Korku ve Titreme*’de inançlı okuyucu Tanrı’nın emrini değil, İbrahim’i anlamaya adanmıştır.

İbrahim’in yolculuğu Kierkegaard’ın yapıtında dört farklı şekilde tasvir edilir. Tasvirlerin her birinde yolculuk sabahın erken saatinde başlar. İbrahim oğlu İshak’ı alır ve yola koyulur. Okuyucunun eşlik etmek istediği kısım bundan sonrasındır. Meraklı okuyucu, ilk öykünün içine, kendi kaygılarını yerleştirir. Sanki bir anda İshak kendisi oluverir. İshak bu hikâyede İbrahim’i anlamıyordur. Kierkegaard’ın ifadesiyle “ruhu ona kadar yükselmiyordur”. Kendisini bağışlaması için babasına yalvarır. Ancak İbrahim, oğlunun bu iman sınavında başarısız olacağını anlayarak, ona

⁷ İoanna Kuçuradi, Yaşantı ve Eylem Belirleyicilerinden Biri: Kişilerin İnançları, Felsefi Bir Sorun Olarak İnanma İçinde. Özne, 21. Kitap, Güz 2014, s.7.

⁸ Kierkegaard, *Korku ve Titreme*, s. 12.

⁹ *Kuran*’da İbrahim adı elli altı kez geçer. (bkz. Kuran, Bakara 124, 125, 126, 127, 130, 131, 132, 133, 135-136, 140, 258, 260, ; Al-i İmran 33, 65, 67-68, 84, 95- 97; Nisa 54, 125; En’am 74-75, 83, 161; Tevbe 70, 114; Hud 69, 71, 74-76, Yusuf 6, 38; İbrahim 35; Hicr 51-56; Nahl, 120, 122-123, Meryem 41, 46-49, 58, Hac 26, 43, Enbiya 51; Ankebut 16, 24-26, 31-32, Azhab 7, Saffat 83, 95, 103-109; Sad 45; Şura 13, Zuhuf 26-28, Zariyat 24-31, Mümtehine, 4, Hadid 26.) Kuran, çev. Elmalılı Hamdi Yazır, Altınpost Yayıncılık: Ankara, 2017.

¹⁰ İsmail figürü edebi metinlerde de sıkça anılan bir isim olmuştur. Bunun örneklerinden biri Serpil Yazıcı Şahin’in “Hikmet Geleneğinde Yazılmış Kıssa-i Hz. İsmail” adlı makalesinde içerilmiştir. Şahin, Hz. İsmail kıssasında, Yesevîlik geleneğinin önemli temsilcilerinden Kul Süleyman’ın, Hz. İsmail’in kurban edilmesi hadisesini tasavvuf ve hikmet geleneği içinde yorumladığını; hüznü ve ibret verici biçimde dile getirdiğini anlatır. (Serpil Yazıcı Şahin, Hikmet Geleneğinde Yazılmış Kıssa-i Hz. İsmail, Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, 5(1), 189.

kendisinin babası değil, putlara tapan bir katil olduğunu söyler. Bir yandan kendi imanının gereğini yerine getirirken, bir yandan oğlunun hala inanmaya devam etmesini sağlayarak, iman sınavını iki kez geçer. Meraklı okuyucunun ilk hikâyesinde İshak, sıradan insanın iman sınavındaki beklenen tepkisini ortaya koyar. İbrahim oğluna söyleyeceği yalanla, kendi iman sınavını verecektir. Tanrı’ya, oğluna söylediği yalanı şöyle itiraf eder: “Tanrım sana hamd ediyorum ve şükrediyorum; çünkü sana olan inancını yitireceğine beni bir canavar sansın.”¹¹ İbrahim imanı korumak adına, yalan söylemektedir. Bu bir çelişki olarak not edilmelidir.

İkinci hikâye, İshak’la arasında herhangi bir konuşma olmadan kurban etme anını ve o sırada Tanrı’nın gönderdiği koçu kurban etmesini anlatır. İbrahim hakkında verilen tek duygusal mesaj, İbrahim’in Tanrı’nın kendisinden istediği şeyi asla unutmayacağıdır. Meraklı okuyucu burada Tanrı’nın neden İbrahim’den böyle bir şey istediğini sormaz. Bunun böyle olmasını isteyen bir Tanrı nasıl bir Tanrı’dır diye sormaz. Çünkü o, gerçek bir inanandır.

Üçüncü hikâyede İbrahim, oğlunu kurban etmek istediği için Tanrı’dan af diler. İbrahim, oğluna karşı babalık görevini unuttuğu için derin bir huzursuzluk içindedir. Sıradan insanın olağan karşılanacak tepkisidir bu. Ancak İbrahim seçilmiştir. Onun tereddütü, imana gölge düşürür. *Felsefe Parçaları ya da Bir Parça Felsefe*’de Kierkegaard bunu doğrular. Ona göre inanç, kuşkunun karşıtıdır: “İnanç ve kuşku, birbiriyle süreklilik içinde tanımlanabilecek iki bilgi türü değildir, zira bunlar bilişsel birer edim değildir, birbirine karşıt tutkulardır.”¹² İnanç Kierkegaard’a göre mevcudiyet kazanmanın bir duygusu iken, kuşku dolaysız duyum ve bilginin ötesine gitmek isteyen her türden sonuca karşı bir protestodur. Bu yüzden kuşku varsa iman yoktur.

Sonuncu hikâyede ise İbrahim, kararlı ve tevekkül halindeki tutumunu kaybetmiş bir halde betimlenir. İshak, kendisini kurban edeceği sırada babasının sol gözünün seyirdiğini ve vücudunun titrediğini görür. Bıçağı eline alır, Tanrı’nın emrine boynu eğiktir. Ancak bu korku ve titreyiş İbrahim’in hiç istemeyeceği bir sonuca sebep olur: İshak artık inancını yitirmiştir.¹³ Yaşananlardan kimseye söz etmeyecektir. Yani İshak bu

¹¹ Kierkegaard, *Korku ve Titreme*, s.13.

¹² Kierkegaard, *Felsefe Parçaları ya da Bir Parça Felsefe*, s.87.

¹³ İshak’ın İbrahim karşısındaki pozisyonu *Korku ve Titreme*’de farklı şekillerde tasvir edilmiştir. Sonuncu hikâye İshak’ın mutsuzluğunu içerir. Kuran’da ise kurban oğul, babadan daha tevekküllü ve istekli olarak tasvir edilir. Şüphesiz bu tevekkül, İbrahim’in işini kolaylaştırmaktadır. Saffat suresi 102. Ayet de kısa ve öz şekilde olay şöyle anlatılır: “102- Oğlu, yanında koşacak çağa gelince: ‘Ey oğlum! Ben seni rüyamda

öykünün sonsuza dek yok olmasına sebep olacaktır. Tahmin edileceği üzere, bu teolojik bir anlatıda arzu edilecek bir son değildir. Çünkü kutsal olan hep akılda kalması istenendir ve ölümsüz bir bilinç varsayar. Kierkegaard, İbrahim’e övgü kısmında insanlığın kutsal bağından söz ederken, tam da bu ulvi mirastan söz eder gibidir. Bu bağ olmasaydı Kierkegaard’a göre, yaşam büyük bir boşluk ile hüznün ve acıdan ibaret olacaktır. Yaşama manasını katan şey Kierkegaard’a göre, insanlığı birbirine bağlayan ölümsüz ve kutsal bağlıdır. Kutsal olanın ölümsüzlük dışındaki diğer sahip olmak zorunda olduğu nitelik ise kusursuzluktur. Kutsal olan kusursuz olmalıdır. Dünyada kötülüğün varlığı bu nedenle Tanrı’nın varlığı ile birlikte açıklanmakta zorlanılan en önemli teolojik meselelerden biri olarak önemini korumuştur.¹⁴ Kutsal olan kusursuzluğu ve yüceliği ile akıllara kazınandır. Kierkegaard İbrahim’in büyüklüğünü şöyle anlatır: “Sadece kendilerine güvenerek her şeyin üstesinden gelenler olduğu gibi kendi güçleriyle her şeyi feda edenler de vardır; ama Tanrı’ya inanan herkesten büyüktür. Ve enerjileriyle, bilgelikleriyle, umutlarıyla ya da sevgileriyle büyük olanlar vardır; ama en büyük İbrahim olmuştur... Gücü zaaf olan enerjiyle büyük, sırrı delilik olan bilgelikle büyük, biçimi bilinç yitimi olan umutsuzlukla büyük, kendinden nefret olan aşkla büyük.(Korintlilere birinci mektup, III, 19)”¹⁵

İbrahim ilk feda edişi, vaat edilen topraklara gitmek için vatanını terk etmekle gerçekleştirir. Tekvin İbrahim’e “Toprağından, akrabalarından, baba evinden uzaklaş, sana göstereceğim toprağa doğru git. Senden büyük bir ulus yaratacağım, seni kutsayıp adını ünlü kılacağım ve sen hayırla anılacaksın” der.¹⁶ Herkesin kolayca ikna olmayacağı bir yolculuk talebi... İbrahim bu yolculuğa razıdır. Ancak bu yolculuk esnasında İbrahim, Kierkegaard’ın tabiri ile dünyevi aklını bırakmış, başka bir akıl olan inancı devralmıştır. Eğer bunu yapmasa, İbrahim’in yola çıkması mümkün olmayacaktır. Eğer İbrahim inanmasa, oğlunu feda etmeye de kalkışamazdı. İnanç denilen şey Kierkegaard’ın öykülemesinde her tür feda oluşa razı

---

boğazladığımı görüyorum. Artık bak, ne düşünürsün?” dedi. Çocuk da: “Babacığım sana ne emrediliyorsa yap, inşallah beni sabredenlerden bulacaksın” dedi. (Kuran, Elmalılı Hamdi Yazır meali, s. 362).

¹⁴Kötülüklerin varlığı ile her şeye gücü yeten ve iyilikte kusursuz olan bir Tanrı’nın varlığının nasıl bağdaştırılabileceği sorusu teolojinin başlıca konularından biri olmasının yanı sıra, bir problem olarak kötülük İlkçağ’dan itibaren felsefenin de konusu olmuştur. Belli başlı filozofların bu konudaki görüşleri için, *Kötülük Problemi ve Tanrı Kavramı*, (Felsefelogos, 20, 2003/1) adlı makaleme bakılabilir. Ayrıca detaylı bir tartışma için bkz. *Akıl ve İnanç*, Michael Peterson, William Hasker, Bruce Reichenbach, David Basinger, s.274-319.

¹⁵ Kierkegaard, *Korku ve Titreme*, s.18-19.

¹⁶ Tekvin, 12, 1-2, aktaran Jacques Derrida, Gianni Vattimo, *Din*, Dost Yayınları: Ankara, 2014, s.128.

olmayı gerektirir. Vincenzo Vitiello, *Çöl, Ethos, Terk Etme* adlı çalışmasında İbrahim’den her tür feda edişi talep eden Tanrı’nın “kıskanç ve yabancılaştırıcı” bir Tanrı olduğunu söyler. Yalnız baba yurdundan değil, kendi verdiği armağanlardan da vazgeçmesi istenen İbrahim, Yahudi halkının bütün kaderini taşımaktadır.¹⁷ Kierkegaard’ın meraklı okuyucusu, Kierkegaard’ın İbrahim’inin Tanrı’sının sıfatlarıyla ilgilenmez. İnancın sınırları içinde öyküyü anlamaya çalışır. İnancın sınırları içinde kaldıkça ise, feda edikten kaçış ancak bir yanılısamaya inanmakla mümkün olur. Bu yanılısama Ali Şeriatî’nin İbrahim öykülemesinde şöyle ifade bulur: Ali Şeriatî *İbrahimle Buluşma*’da uykuda gelen emrin, İbrahim’de yarattığı yanılısama ihtimalini İslam açısından yorumlar. Bu yorum tereddüdün bir başka formunu ifade etmektedir: “Sonunda İbrahim, İsmail’in lehine sustu ve belki de buyruk Allah’ın buyruğu değildir diye açıkladı. Çünkü Allah’ın emri olduğu kesin olsa İbrahim korkacak bir adam değildir. Ama başka bir yoldan o aldatılmış vicdan girer: ‘Belki de asla Tanrı’nın buyruğu değildir.’ Üçüncü merhalede şu noktaya ulaşır: Emir o kadar açık ve kesindir ki İbrahim için hiçbir izah, tevil ve ihtimal kalmaz; mecburen karar verir. Verdiği karar tam bir iştir. Çünkü İbrahim’in İsmail’in kanını Allah için taşın üstüne dökmesi değil, buraya ulaşması gerekir. İbrahim bu makama ulaştı.”¹⁸ “Kurban et!” emrinin inancın içindeki en masum hali belki de bu buyruğun bir yanılısama olacağı düşüncesidir. İnanç bu yanılısamayı da aşan şeydir. Hayatta candan daha ötesini kurban etmek zorunda kalacağını bilmek ve bunu göze alabilmektir inanmak denen şey. İnanıldığını söylemek yetersizdir. Feda ediş zorunludur. Kaldı ki İshak’ı feda etmek, İbrahim’in soyunun fedasıdır. İbrahim’in Tanrı için kendi canı dışında her şeyi feda etmesidir. Ali Şeriatî oğlunu feda etmenin ne anlama geldiğini tasvir eder: “İsmail, İbrahim’in bütün ümidi, arzusu, hayatı ve varlığıdır. Bundan dolayı İsmail, İbrahim’in oğlu demek değildir, bilakis İbrahim’i kalmaya davet eden her şey, İbrahim’in bu dünyadaki varoluş nedeni olan her şey demektir. İşte bu İsmail’in anlamıdır. Bundan dolayı bizim için bazen çocuk İsmail’dir, bazen hayat İsmail’dir, bazen para İsmail’dir, bazen mevki talebi ve Makam İsmail’dir, bazen de huylar ve adetler İsmail’dir. İsmail her zaman çocuk değildir. Ve birden bir ferman ulaşır: İsmail’i kurban et!”¹⁹ Yani canından çok kıymeti olan ne ise onu feda et. İbrahim’in fedası candan ötesidir. Şüphesiz istenen can kendisinininki olsa, İbrahim’in sınavı böyle korkunç olmayacaktır. Şeriatî

¹⁷ Vincenzo Vitiello, *Çöl, Ethos, Terketme*; Jacques Derrida ve Gianni Vattimo’nun *Din* kitabının içinde, s. 128.

¹⁸ Ali Şeriatî, *İbrahimle Buluşma*, çev. Murat Demirkol, Fecr Yayınları:Ankara, 2016, s. 251.

¹⁹ Ali Şeriatî, *İbrahim’le Buluşma*, s.249.

buyruğun İbrahim’in kendi canı için gönderilmiş olması halinde, İbrahim’in uykudan uyanır uyanmaz canını feda edeceğini söyler. İbrahim canı ile değil, canından ötede gördüğü ile sınanmıştır. Bir başka eserinden hareketle İshak’ın İbrahim için ‘kendine ait’ değil, kendini ait hissettiği biri olduğu ifade edilebilir. İshak yoksa İbrahim’de yoktur. *Baştan Çıkarıcının Günlüğü*’nde Johannes Cordelia’sına şunları yazar: “Benim, bu kelime ne anlama gelir? Bana ait olan değil, benim ait olduğum şey, benim ait olduğum şey; benim bütün varlığımı ihtiva eden, öyle ki ona ait olduğum ölçüde bana ait olan şey.”²⁰ Johannes’in Cordelia’ya yazdığı, İsmail’in İshak’a duyduğudur. Tanrı da Kierkegaard’a göre böyledir. Vatan da, yuva da, umut da, hasret de. İbrahim kendisine ait olduğu şeyi feda eder ve şekilde ilahi emrin dışına çıkmamayı başarmıştır. Bu etkileyici hikâye ölümsüz olmayı bu sayede başarmıştır. Tam da burada Kierkegaard’ın meraklı okuyucusu metnin içinde bir kez daha kendini hissettirir: “İbrahim’in öyküsünü sayısız kuşak ezbere ve harfiyen öğrendi; ama bu yüzden kaç insan uykusuz kaldı?”²¹ İnanmak Kierkegaard’a göre büyük bir şeydir, ama inananı seyretmek daha büyük bir iştir. Meraklı okuyucu, inananı seyretme deneyimine nail olabilme özlemiyle yaşamaktadır. İbrahim’in öyküsünü anlayabilmek için çaba harcamaktadır. Bu çaba İbrahim’in eylemini enine boyuna anlamayı da gerektirecektir ve İbrahim’in bir katil olup olmadığı sorusu bu çabaya istemsizce eşlik edecektir. İlahi bir buyruk ile “öldürmeyeceksin” diyen ahlaki bir buyruğun birbirini çığnediği bir hikâyedir bu, yüzleşmek gerekir. Kierkegaard İbrahim’in eylemini korkusuzca tartıştır: “Eğer inanç birisinin oğlunu öldürmek istemesini kutsallaştıramıyorsa İbrahim’in de herkes gibi yargılanması gerekir. Eğer daha ileri gidemiyorsak, sonuna kadar gidemiyorsak ve İbrahim’in katil olduğunu söyleyemiyorsak bu cesareti kaybetmiş olmak hak edilmeyen övgülerle vakit kaybetmekten iyidir. Ahlak açısından bakıldığında İbrahim’in tavrı İshak’ı öldürmek istemiş olması şeklinde açıklanır; dinsel açıdan bakıldığında ise oğlunu kurban etmek istemiştir İbrahim; insanı uykusuz bırakabilecek olan sıkıntı bu çelişkide yatar ama bu çelişki olmazsa İbrahim olmaz.”²² Kierkegaard, inancın hiçe indirgenip yok edildiği anda geriye yalnızca acımasız bir eylemin kalacağını söyler. Burada *Kayı Kavramı* adlı yapıtıdan hareketle Kierkegaard’ın etik kavramına nasıl yaklaştığına bakılabilir. Ahlakın ve inancın birbirleriyle ilişkisinin ne olduğu sorusu da burada tekrar ele alınabilir. Kierkegaard etik olan üzerine şunları yazar: “Etik ideal olanı hakiki kılmak iddiasındadır. Öte yandan etiğin kendine has

²⁰Soren Kierkegaard, *Baştan Çıkarıcının Günlüğü*, çev. Nur Beier, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları: İstanbul, 2018, s.122.

²¹ Kierkegaard, *Korku ve Titreme*, s.28.

²² A.g.e., s.30.

devinimi, doğası gereği, hakikati ideal olanın düzeyine yükseltemez. Etik ideale ulaşmanın bir görev olduğunu ve herkesin bunun için gerekli koşullara sahip bulunduğunu varsayar. Böylece etik, güç ve olanaksız olanı açıklığa kavuşturarak bir çelişki oluşturur. Hukuk için söylenen, etik için de geçerlidir: O talepleriyle sadece yargılayan, ama hayata bir şey getirmeyen bir disiplin amiridir.”²³ Kierkegaard devam eden görüşlerinde, günahın ancak bir enkaz haline gelirse etiğin alanına girebileceğini söyler. *Korku ve Titreme*’nin konusu, bu yapıtta bu bağlamda ele alınır. Etik, günahı içerecekse, Kierkegaard’a göre, onun ideal durumu da sona ermiş olacaktır. Buraya inancın olanaklı olanı gözetmek zorunda olmayan bir şey olduğu eklenmelidir. İnanç olanaksız olanı olanaklı kılan başka bir düşünsel aşamadır. Etik İbrahim’i bir katil olarak görse bile, inanç onu bir kahraman, bir peygamber yapar. Bu çelişkisine rağmen bile Kierkegaard için inancın çok derinlikli bir şey olduğunu ve bu çelişkinin görmezden gelinmesi üzerine kurulu olduğunu kabul eder. Kierkegaard, İbrahim’in bir katil olarak kabul edildiği durumda bile, içinden ona duyduğu sevgi ve saygıyı susturabileceğine emin olmadığını söyler. Hatta böyle düşünse bile bunu kimseye söylememesi gerektiğini de bildiğini söyler. İnanç ve büyük inanç tutkusu arasındaki diyalektik çelişkiyi bu anlatı üzerinden ortaya koymaya çalışır. Bu çelişkiye rağmen Kierkegaard, inancın vasat bir şey olduğu sonucunu çıkarmadığını söyler. Tam tersine inancın çok yüce bir şey olduğunu ve felsefenin inancın yerine başka bir şey getirmeyi ya da onu gülünçleştirmek istemesinin çok kötü ve aşağılık bir tavır olacağını söyler. Ona göre felsefe inanç veremez ve vermemelidir. Onun amacı sunduğu şeyi bilmektir. Bunun için hiçbir şeyi bir şey değilmiş gibi görerek es geçmemelidir. İnanç görmezden gelebilir. Kierkegaard bu yüzden kendisinin Tanrı’yı çok sevdiğini ama bir inancı olmadığını söyler. İnanç yerine sahip olduğu şeyin bu öykü bağlamında olağanüstü bir tevekkül olacağını da sözlerine ekler. Ne İshak’ı İbrahim kadar sevebileceğini ki bu öykünün ön koşuludur, ne de eylemi sonuna kadar vazgeçmeden gerçekleştirebileceğini itiraf eder. İnancın hamlelerini çok iyi anlatabileceğini, ama gerçekleştiremeyeceğini söyler. İnanç kendinden önce sonsuz teslimiyeti gerektirir ancak teslimiyet için inanca lüzum yoktur ve bu ikisi tümüyle ayrı şeylerdir. Kierkegaard şöyle demektedir: “Her insanın yapabileceği sonsuz teslimiyet hamlesidir ve ben kendi payıma bunu başaramayacağını söyleyen düşünen birinin alçak olduğunu söylemekte tereddüt göstermem. İnanca gelince, o başka bir şeydir. Ama hiç kimsenin başkalarını inancın çok önemli

---

²³ Soren Kierkegaard, *Kayı Kavramı*, çev. Türker Armaner, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları: İstanbul, 2017, s.8.

olmadığına ya da basit bir iş olduğuna inandırmaya hakkı yoktur, tersine inanç en yüce ve en zor şeydir.”²⁴ Kierkegaard bu noktada iki şeyin söz konusu olabileceğini söyler: Ya İbrahim’in öyküsü bir kalemde çizip atılacaktır ya da öyküdeki çelişkiden dehşet duymayı öğrenmek gerekecektir. İnanç hiçbir akıl yürütmenin yok edemeyeceği müthiş bir çelişkiyi içinde barındırır. Hiçbir akıl yürütme bu çelişkiyi ortadan kaldıramaz çünkü inanç aklın bittiği yerde başlar. İnanç bir cinayeti kutsal bir eyleme dönüştürebilir. Kierkegaard bu öyküdeki diyalektiği, inandığını söyleyen herkesin yüzleşmesi gereken problemler olarak ortaya koyar.

Ahlak ve İnanç İkileminde Üç Problem

Korku ve Titreme adlı eserinde Kierkegaard, İbrahim’in hikâyesinden hareketle üç tane soru sorar ve bu soruları çözümlenmeye çalışır. Bunlardan birincisi ve en önemlisi ahlakın teolojik olarak askıya alınmasının söz konusu olup olamayacağıdır. İlk problemin açılımında Kierkegaard, ahlakın genel olduğunu, bu özelliğiyle herkes için ve her zaman geçerli olduğunu, bireyin genel olan karşısında kendi bireyselliğini istediğinde günah işlediğini söyler. Ona göre ahlakı teolojik olarak askıya almak mümkün değildir ve bu görüşleri bağlamında Kierkegaard Hegel’in izinden gider: “Durum buysa eğer, Hegel insanı sadece Birey olarak gördüğünde (İyi ve bilinç) bu saptamayı ‘kötülüğün ahlaksal bir biçimi’ gibi düşünmekte haklıdır. (bkz. özellikle *La Philosophie du Duroit* (129-141); ona göre bunun ahlak teolojisi içinde yok edilmesi gerekir öyle ki bu aşamada bulunan birey ya günah işler ya bunalıma girer. Buna karşılık inançtan söz etmeye hakkı yoktur, İbrahim’in inancın babası olarak sahip olduğu yüceliği, şan ve şöhreti açık seçik biçimde ve yüksek sesle protesto etmediği için haksızdır... İbrahim’in yeniden mahkeme edilmesi ve bir katil olarak sürgüne gönderilmesi gerekirdi.”²⁵ İbrahim’in durumu bu soru ekseninde böyle bir çelişkili haldir. Kierkegaard’ın burada dile getirdiği ve Hegel’i andığı kısım Hegel’in *Hukuk Felsefesi* başlıklı çalışmasının ahlak bölümünde yer alan iyilik ve vicdan kısmıdır. Bu kısımda Hegel tikel bir nosyon olarak ahlaktan tümel olan etiğe geçişi tartışmaktadır. Hegel’e göre kötülük mutlak olarak tekel özne ile ilgilidir. Her ne zaman özbilinç ödevi iradenin içkinliğine teslim ederse, başka bir ifade ile tikelliği özsel bir şey olarak görmeye başlarsa, kötülük potansiyel bir hale gelmektedir. Bu yüzden yapılması gereken tikelliği özsel bir durum olarak

²⁴ Kierkegaard, *Korku ve Titreme*, s.53.

²⁵ Kierkegaard, *Korku ve Titreme*, s.58.

görmek yerine onun üstesinden gelip evrenselliğe teslim olmaktır (Hegel, Tüze Felsefesi, Aziz Yardımlı, İdea Yayınları 2006, 147-157).²⁶ Kierkegaard’a göre Hegel’le birlikte düşünüldüğünde İbrahim’in öyküsü ahlakın teolojik olarak askıya alınması durumunu içermektedir. Yapıtı boyunca Kierkegaard bu ifadeyi sayısız olarak yineler. Çünkü bu okuyucuya vermek istediği başlıca mesajlardan biridir. İbrahim bir çelişki halindedir, ya inançlı biri ya bir katildir. Bu çelişki İbrahim öyküsünden çıkan ilk problem olarak ortaya konur.

İkinci problem Tanrı’ya karşı mutlak görevin olup olmadığıdır. İkinci problemin açılımına Kierkegaard yine ahlakın genel olduğunu ifade ederek başlar. Her görevin temelde Tanrı’ya karşı bir görev olduğunun söylenebileceğini, ama bununla ilgili daha fazla bir şey söylenemiyorsa, aynı zamanda Tanrı’ya karşı hiçbir görevin olmadığını da söylemenin olası olabileceğini söyler. Bu problemdeki inanç çelişkisini Kierkegaard şu şekilde ortaya koyar: “Birey genelin üstündedir, öyle ki bugün ender olarak kullanılan dogmatik bir ayrımı hatırlatmak için Birey genelle ilişkisini mutlakla ilişkisi aracılığıyla belirler, mutlakla ilişkisini genelle ilişkisi aracılığıyla belirlemez. Çelişki ayrıca Tanrı’ya karşı mutlak bir görev bulunduğu ileri sürülerek formüle edilebilir; çünkü Birey bu göreviyle birey olarak mutlak biçimde mutlakla ilişkilidir.”²⁷ Kierkegaard’a göre birey mutlak görevini genel içinde açıklamak istediğinde ve genel içinde ödevi konusunda bilinçlenmek istediğinde bunalımda olduğunu kabul eder ve sıkıntıya direnmesine rağmen sözde mutlak görevini yerine getiremez ve direnmezse eylemi mutlak görevini gerçekleştirmek olsa da günah işler. İbrahim’in öyküsü bu çelişkiyi barındırır. İbrahim’in trajik bir kahraman mı yoksa bir iman şövalyesi olup olmadığı sorusu bu çelişkiler eşliğinde yanıtlanmaya çalışılır.

---

²⁶ Hegel’in erken dönem teoloji çalışmaları sürecinde bu konuyu detaylı bir biçimde olgunlaştırdığı görülebilir. İlk kayda değer teoloji yazılarından biri olan “Hıristiyan Dininin Pozitifliği” başlıklı çalışmasında Hegel inancı akıl ile doğrudan ilişkili içinde ele almaktadır. Buradaki tavrın doğrudan Kant’ın din anlayışının etkisinde olduğu görülebilir. Sonrasında kaleme alınan “Hıristiyanlığın Tini ve Kaderi” başlıklı çalışmada ise Kant’ın etkisinden kurtulmuş ve inancın akli (tekil) bir nosyon olmaktan ziyade tinsel (evrensel) bir nosyon olarak öne çıktığı bir çerçeve ile karşılaşılır. Hegel inanç bağlamında tikel aklın tümel ile bütünleşmesi olarak aşk kavramını öne sürer. Akıl ve inanç ancak aşk altında bütünleşebilirler. Hegel’e göre İsa sonsuz bilinçliliğin tüm pozitif veya bölünmüş yapısına rağmen yeni bir yaşam yaratmak için çabalamıştır. Onun aşkı efendi olma arzusu anlamında kendine olan bir aşk değildir. Aksine tüm yaşam ve tüm yaşamın babası olan Tanrının bütünlüğü anlamında bir aşktır. Bu konuyla ilgili Detaylı bilgi için bkz. Fehmi Ünsalan Hegel’in Erken Dönem Eserleri Üzerine Bir İnceleme, 2007, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s 33.

²⁷ Kierkegaard, *Korku ve Titreme*, s. 73.

Üçüncü problem İbrahim’in Sara, İshak ve Elizer karşısındaki suskunluğunun ahlaksal açıdan haklı gösterilip gösterilemeyeceğini sorunsallaştırır. Burada yine üç problemde esas olan çelişki ile problem yanıtlanır. Çelişkideki keder ve sıkıntı Kierkegaard’a göre İbrahim’in suskunluğunda yatar. Vitiello, bu suskunluk üzerine şunları söyler: “Kierkegaard, derin dinsel düşünceyle dolu bir sayfada İbrahim’in aşırı yalnızlığının anlamını yakalamıştır. O ne Sara’yla ne Elizer’le ne de İshak’la konuşur. Konuşmaz çünkü, tragedya kahramanından farklı olarak, davranışının nedenini açıklayamaz. Agamennon, daha geniş bir çıkar, ortak bir ethos uğruna kan bağlarını koparır, Iphigenia’yı kurban eder; İbrahim Tanrı’nın önünde yalnızdır ve yalnız kalır: onunki Saltık ile saltık ilişki –her şeyden bağımsız Biri ile her şeyden bağımsız bir ilişkidir. İbrahim ‘oğlunu bütün ruhu ile sever’.”²⁸ Bu sevgi ve feda ediş bu derin yalnızlık yüzünden söze gelecek türden değildir. Kierkegaard’a göre İbrahim susar, ama konuşsa da İbrahim’i anlayabilen biri çıkmayacaktır. Ayrıca Kierkegaard da trajik kahraman ile İbrahim arasındaki farkın açıkça orta olduğunu söyler. Trajedi kahramanı etiğin içerisinde kalmaktadır. Ona göre, “etiğin ifadelerinden birinin kendi telos’unu etiğin daha yüce bir ifadesinde bulmasına izin verir; babayla oğul, ya da babayla kız arasındaki etik ilişkiyi, diyalektiğini ahlaklılık fikriyle olan ilişkisinde bulunduran bir duyguya indirger. Burada etiğin kendisinin teleolojik bir askıya alınışı söz konusu değildir.”²⁹

Sonuç Yerine

Sonuç olarak ise Kierkegaard, İbrahim’i anlamak mümkündür, ama çelişki nasıl anlaşılıyorsa öyle diyecektir. İbrahim’in tüm çelişkilerin ötesinde neyi başardığı sorusu ise Kierkegaard’ın son sorusudur. Bu soruyu şu şekilde cevaplar: “Neyi başarmıştır o? Sevgisine sadık kalmayı. Ama Tanrı’yı seven birinin gözyaşlarına hayran olmaya da ihtiyacı yoktur; sevgisi ona acıyı unutturur ve bütünüyle unuttur öyle ki daha sonra Tanrı hatırlatmazsa en küçük bir iz bile kalmaz bu acıdan; çünkü Tanrı gizli olanı görür, üzüntüyü tanır, gözyaşlarının hesabını yapar ve hiçbir şeyi unutmaz. Dolayısıyla bir çelişki söz konusudur: Birey birey olarak mutlakla mutlak ilişki içindedir ya da İbrahim ölmüştür. Meraklı okuyucunun ardına düştüğü iz ise bu çelişkinin tam da kendisidir.

²⁸ Jacques Derrida, Gianni Vattimo, *Din*, s.129.

²⁹Kierkegaard, *Kahkaha Benden Yana*, çev. Nedim Çatlı, Ayrıntı Yayınları: İstanbul, 2013, 180.

“İBRAHİM’İN YOLCULUĞU: İMANA İLİŞKİN FELSEFİ BİR SORGULAMA”
Sema ÜLPER OKTAR

KAYNAKÇA

- Derrida, Jacques. Vattimo, Gianni. *Din*, Dost Yayınları: Ankara, 2014, s.128.
- Hegel, Tüze Felsefesi, Aziz Yardımlı, İdea Yayınları 2006.
- Kierkegaard, Soren. *Korku ve Titreme*, çev. İsmail Yerguz, Say Yayınları: İstanbul, 2015.
- Kierkegaard, Soren. *Felsefe Parçaları ya da Bir Parça Felsefe*, çev. Doğan Şahiner, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları: İstanbul, 2018.
- Kierkegaard, Soren. *Baştan Çıkarıcının Günlüğü*, çev. Nur Beier, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları: İstanbul, 2018, s.122.
- Kierkegaard, Soren. *Kaygı Kavramı*, çev. Türker Armaner, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları: İstanbul, 2017.
- Kuçuradi, İoanna, Yaşantı ve Eylem Belirleyicilerinden Biri: Kişilerin İnançları, Felsefi Bir Sorun Olarak İnanma İçinde. Özne, 21. Kitap, Güz 2014
- Kierkegaard, Soren. *Kahkaha Benden Yana*, çev. Nedim Çatlı, Ayrıntı Yayınları: İstanbul, 2013.
- Nutku, Uluğ, *İnanmanın Felsefesi*, Anı Yayınları: Ankara, 2012.
- Peterson Michael, William Hasker, Bruce Reichenbach, David Basinger, *Akıl ve İnanç*, çev. Rahim Acar, Küre Yayınları: İstanbul, 2017.
- Sargut, Cemalnur. *Hız İbrahim*, Nefes Yayınları: İstanbul, 2017.
- Şahin Serpil Yazıcı, Hikmet Geleneğinde Yazılmış Kıssa-i Hz. İsmail, Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, 5(1).
- Şeriati, Ali. *İbrahim’le Buluşma*, çev. Murat Demirkol, Fecr Yayınları:Ankara, 2016.
- Ülper Sema, *Kötülük Problemi ve Tanrı Kavramı*, Felsefelogos, 20, 2003/1.
- Ünsalan Fehmi. Hegel’in Erken Dönem Eserleri Üzerine Bir İnceleme, 2007, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.